

УДК 316.62:323.2

О.Резнік,
кандидат соціологічних наук

ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАКТИКИ В ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ДОСВІД ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена проблемі громадянських практик у перехідних суспільствах. Лібералізація соціальних відносин у перехідних суспільствах спонукає активних соціальних суб'єктів шукати нові стратегії громадянської поведінки, які через селекцію виокремлюються в найефективніші та набувають перманентного характеру громадянських практик як систематичних, відтворюваних та постійних дій. Відтак громадянські практики стають соціальним ресурсом для здобуття соціальних позицій та благ, спрямовуючи перебіг політичної інституціоналізації перехідного суспільства.

Keywords: *civil practices, transition society.*

Ключові слова: *громадянські практики, перехідне суспільство.*

Ключевые слова: *гражданские практики, переходное общество.*

Досвід розвинених суспільств свідчить, що сталість демократичних перетворень забезпечується постійністю громадянської активності населення. Здатність суспільства успішно контролювати державні інститути залежить від поширення поведінки, яка має перманентний характер, а саме характер громадянських практик як систематичних, відтворюваних і постійних дій різних соціальних суб'єктів у громадсько-політичній сфері. Проблема дослідження фактичних проявів громадянської активності неелекторального характеру, за винятком поодиноких випадків, залишається досі поза широкою науковою увагою. Наукова проблема полягала у тому, що одержане на підставі макросоціологічних підходів наукове пояснення

громадянської активності у стабільних суспільствах при застосуванні до перехідних суспільств виявляє свої обмеження й увиразнює дефіцит знання про природу й особливості реальних громадянських практик, їхні чинники, суб'єкти та способи реалізації у публічній сфері за умов соціальних трансформацій. Відтак метою статті є оприлюднення результатів теоретико-прикладного дослідження громадянських практик у перехідному суспільстві та отримання емпіричних знань стосовно спрямованості політичних перетворень в Україні. З використанням моніторингових та омнібусних досліджень Інституту соціології НАН України здійснено аналіз особливостей реальних громадянських практик в українському суспільстві, їхніх чинників, суб'єктів та способів реалізації у публічній сфері.

Суспільна та наукова нагальність дослідження перманентної громадянської активності зумовила передусім пошук теоретико-методологічних підстав застосування поняття “практика” у соціогуманітарній традиції. У перебігу з'ясування встановлено, що це поняття атрибутивно набуло таких значень: марксистське тлумачення наголошує на ролі активності людини та її суб'єктності у перетворенні світу, пріоритет дії над думкою, натомість консервативне розуміння розглядає практики як імпліцитні, “фонові” та надіндивідуальні чинники, які є символічними порядками й диспозитивами дії. Водночас підкреслюється значення практичного досвіду, практичного результату ідентифікації, традиційних навичок та рутинізації дії, які відіграють вирішальну роль у втіленні нових ідеологій та становленні соціальних інститутів. Усе розмаїття відомих інтерпретацій поняття “практика” розмежовується лише за баченням механізмів продукування усталеної поведінки людей, натомість простежується спільне розуміння цієї категорії як однієї з центральних у суспільних науках для позначення сукупності соціальних дій, які зумовлюють нові способи мислення індивідів у традиційних культурах, формують відчуття ідентичності та упорядковують соціальні відносини, визначають як конфігурацію соціальної структури, так і форми соціаль-

них інститутів [1]. Також це поняття застосовують, описуючи масові позаінституціональні дії, які називають нелегальними, тіньовими практиками, відображаючи накопичення поведінкових передумов зародження нових інститутів. Це дає підстави поділяти соціальні практики на інституціоналізовані та неінституціоналізовані, виокремлюючи їхню легітимуючу функцію. Співвіднесення цього поняття з іншими, належними до категорії дії, у виразило позначення характерних рис дії – інноваційності та повторюваності.

Для позначення сукупності дій, які під дією різних детермінантів усталюються і поступово заповнюють неінституціоналізований простір з можливістю трансформувати політичні структури та соціальні відносини, доречно використовувати поняття “громадянські практики”. Через громадянські практики виявляється феномен громадянськості – усвідомлення громадянином своїх прав та обов’язків у житті країни, створення умов для якнайповнішого розкриття всього потенціалу людини, її творчого самовираження. У процесі інституціоналізації публічної сфери як неформальної мережі для обміну інформацією та точками зору, яка відтворюється через комунікативну дію, її суб’єкти набувають навичок формувати та оприлюднювати свої погляди, продукуючи таким чином громадянські практики. Водночас поступово у політичній владі формується здатність сприймати та дослухатися до громадської думки. Таким чином, громадська думка через громадянські практики набуває контролюючих функцій. Саме тому громадянські практики можна розглядати як систематичні, відтворювані та постійні дії різних соціальних суб’єктів (індивідів і груп) у публічній сфері, які є формою реалізації їхніх власних інтересів і за умов вагової сукупності здатні перетворювати соціальні та політичні інститути.

Суб’єктами громадянських практик можуть бути як індивіди, так і групи, оскільки громадянська активність структурується за формами залученості, залежно від яких доцільним є індивідуальне чи колективне обстоювання

власних інтересів. За характером дії та типом суб'єкта громадянської активності можна вирізнити загалом три види практик: громадсько-політичні практики, які передбачають як індивідуальні, так і тимчасові колективні форми дій у громадсько-політичній сфері; практики контактування громадян з установами й організаціями, які передбачають звернення до установ з метою захисту власних інтересів; кооперативні (колективні, організаційні) практики громадян, які є систематичними та постійними діями добровільно об'єднаних в асоціації людей задля спільної реалізації своїх інтересів. Методологічно у даному дослідженні вивчення громадянських практик здійснювалося через фіксацію фактологічних суджень за допомогою порівняльних або моніторингових опитувань, оскільки усталеність і відтворюваність фактичних дій можна зафіксувати лише за умови спостереження ефекту тривалих тенденцій поведінки. Зіставлення усталеності та відтворюваності конфігурації стилевих ознак громадянських практик дає змогу встановити певну структуризацію і диференціацію способів реалізації їх [2].

Теоретичний аналіз детермінант і механізмів громадянської активності дав змогу констатувати, що в поясненні механізмів громадянських практик теорія відносної депривації та теорія раціональної дії загалом взаємодоповнюють одна одну: зумовленість громадянської дії неможлива без певних ціннісних стимулів соціально-психологічного характеру, таких як невідповідність ціннісних очікувань наявним ціннісним можливостям; водночас, оскільки актор здебільшого є раціональним у своїх намірах, він керується оцінкою зисків і втрат від можливої дії [3]. Однак якщо раціональна оцінка може пояснити зумовленість дій індивідуального суб'єкта чи малої групи, то механізм реалізації інтересів великих груп потребує певних соціально-психологічних стимулів, оскільки прийняття рішення індивідом про участь у радикальних масових акціях можливе радше за умови незначного ризику бути покараним. Проаналізовані підходи стосовно детермінантів громадсько-політичної поведінки цілком органічно

перегукуються з основними теоретико-методологічними напрацюваннями відомих концепцій практик. Зокрема, соціалізаційні аспекти культуралістського підходу логічно співвідносяться з концепцією “фонових практик”, тобто громадсько-політичні дії зумовлюються водночас культурним тлом та соціальним капіталом. Чинник наявності ресурсів, практичного досвіду, традиційних навичок є важливим джерелом повторюваності дії. Вплив структурних чинників пояснює проблему поєднання соціальної структури й діяльності. Соціально-психологічні складові політичної залученості подібно до органічних або ментальних диспозицій (габітусу) теж є детермінантами громадянських практик [4].

На такій основі була сформульована концептуальна схема зумовленості громадянських практик. Вони є матеріалізованим втіленням соціальних відносин через інституціоналізовані чи неінституціоналізовані форми вираження. Це втілення можливе за наявності відповідних структурних, ресурсних та соціально-психологічних чинників. Аналіз досвіду емпіричних досліджень різних форм громадянської активності виокремив найдієвіші моделі детермінації. Це модель громадянського волюнтаризму, яка охоплює як суб’єктивні соціально-психологічні, так і об’єктивні соціально-економічні чинники. Модель структурних розколів пояснює зумовленість громадянських практик проявами солідарності та ідентифікації з різними соціальними групами, які утворилися в історичному розвитку певного суспільства. Модель соціального капіталу здебільшого пояснює діяльність у громадських організаціях, оскільки накопичення довіри до людей, відчуття спільноти, сусідської єдності, громадянської компетентності утворює відповідний соціальний ресурс.

Соціальна стратифікація за різними ознаками завдяки багатьом обставинам зумовлює суперечності між інтересами соціальних груп. Проблеми реалізації соціальних інтересів неминує спонукають до ідентифікації та солідарності індивідів. Відтак соціальні розмежування стають чинниками громадянських практик, оскільки соціальні

розколи, які спричиняють групову ідентифікацію, здебільшого мають соціально-політичний характер. Водночас, позаяк соціальні відносини виступають як конкретні взаємини людини та інституцій, у цій площині вирізняються статусні відносини, а розподіл соціальних статусів у суспільстві створює структурні розмежування, які, своєю чергою, впливають на реалізацію потреб людей. Ці потреби можуть мати ситуативний, індивідуальний характер і не обов'язково передбачають ідентифікацію з групою.

Однак не завжди усвідомлення соціальних інтересів, спричинених соціальними розколами, стимулює громадянську активізацію. Лише за умови зростання активістських цінностей виникає ідеологічне підґрунтя для реалізації соціальних потреб та інтересів і відбувається політична ідентифікація. Зростає суб'єктивне усвідомлення власної політичної компетентності та громадянського обов'язку. Віра у власні сили та віра у можливість реалізувати свої прагнення стають вирішальними чинниками для того, щоб люди почали діяти. Коли важливість громадянського обов'язку переважає власні еґоїстичні погляди на життя, з'являються передумови ідентифікації та солідарності з референтною групою, знижується міжособистісна недовіра, відбувається емоційне насичення особистісних відносин. На інтенсивність громадянських практик також впливають особистісні чинники самоактуалізації людини у соціальному житті, а саме самоповага, контроль над ситуацією, схильність до домінації, невимушеність у соціальних взаємодіях тощо. Міра свободи дій як показник громадянськості практик визначається ступенем економічної незалежності індивідів, а інакше ці дії виражатимуть волю не стільки їх самих, скільки тих, від кого вони в даний момент отримали ресурси. Завдяки незалежному соціоекономічному статусові індивід стає рішучішим. Це зумовлено накопиченням активістських ресурсів – наявністю вагомого практичного досвіду, навичок, що є важливим джерелом повторюваності дії.

Ідея максимально активного громадянина має як своїх прихильників, так і скептиків. З одного боку, постійна

участь громадян у політичному процесі та безпосереднє врядування формують політичну спільноту, здатну перетворити приватних індивідів з їхніми приватними та частковими інтересами у вільних громадян, які усвідомлюють суспільні інтереси. Проте масове залучення населення у політичну сферу внаслідок його некомпетентності та браку моральних якостей для врядування провокує згортання демократії та формування тоталітарних режимів. Гостроту цієї дилеми знімає поширення громадянських практик, оскільки повторюваність та відтворюваність громадсько-політичних дій нівелюють проблему некомпетентності та байдужості, водночас поширення таких дій не несе загрози демократії, оскільки справді здійснюється відбір.

Об'єктом громадянських практик є політичні інститути та соціальні відносини у суспільстві, в яких результуються бажані зміни. У перехідному суспільстві подвійна інституціоналізація накладає свій відбиток на соціальні відносини. Оскільки у перехідному суспільстві довіра людей поширюється лише на інститут сім'ї, домінує родова фрагментована мораль, соціальні відносини базуються переважно на "сімейності", яка стає визначальною в економічних, побутових та інших сферах життя. Це, звичайно, гальмує впровадження дієвих реформ. Однак вимушені трансформації змушують політичні еліти лібералізувати правовий простір. За цих умов традиційні стратегії поведінки населення стають неефективними, оскільки нові правила спонукають активних соціальних суб'єктів розширити перелік власних домагань. Виокремлюються найдієвіші стратегії поведінки, які можуть стати визначальними у створенні соціальних інститутів. Перспектива переходу такого суспільства до неамбівалентної інституціональної системи пов'язана з поширенням громадянських практик, які мають сприяти формуванню громадянського суспільства [5]. Важливість громадянських практик у процесі політичної інституціоналізації визначається їхньою функціональною спроможністю впливати на громадську думку решти населення та активно протидіяти чи сприяти політичним рішенням влади.

Існування незіставності потенціалу громадянської активності з її фактичними проявами у перехідному суспільстві пояснюється тим, що формування активістських настанов відбувається у суб'єктивному, емоційному переживанні життєвого досвіду людини, натомість раціональні, зважені оцінки щодо значущих аспектів життя не мають відчутного впливу на формування протестних настроїв. У масовій свідомості найефективнішими методами впливу громадськості на ухвалення рішень органами влади вважаються конвенціональні форми. Так само українське суспільство здебільшого налаштоване на ненасильницькі форми протесту як засоби обстоювання своїх інтересів. Водночас переважна більшість населення констатує відсутність можливості контролювати владу через політичні інститути та недержавні організації. В суспільстві домінує загальна налаштованість на активний протест із одночасним збереженням миру і злагоди. Аналіз показників можливих виступів та особистої участі в них у 2000-х роках засвідчив, що напередодні зростання громадянської активності показник імовірності масових виступів був нижчим від показника готовності особистої участі у виступах, що свідчило про порушення механізмів соціальної конформності: індивідуальне сприйняття соціальної ситуації “заступало” нормативну рефлексію більшості населення. Іншим проявом реальної громадянської мобілізації населення можна вважати персоніфікацію політичних суб'єктів, а саме через їх демонізацію та ідеалізацію. У випадку існування незадоволеної потреби населення у безпеці, пов'язаної із фобіями стосовно політичних суб'єктів, з'являється потужний механізм індивідуальної мобілізації. Зафіксовано, що зростання громадянської активності були спричинені переважно політичними мотивами [6]. Незважаючи на певне зниження активності за останні роки, порівняно з європейськими країнами явка виборців в Україні залишається доволі високою.

Емпіричне дослідження дало змогу спостерігати динаміку громадських практик у роки інтенсивних політичних перетворень в Україні. Після піку громадянської ак-

тивності, спричиненого президентськими виборами 2004 р., відбулося зниження залученості населення до політичних заходів. Загалом відчутно зменшилася кількість суб'єктів громадсько-політичних практик та практик контактування [7]. Незважаючи на те що кількість зареєстрованих громадських об'єднань постійно зростає, показник кооперативних практик залишається на стабільно низькому рівні [8]. Результати Європейського соціального дослідження виявили, що українці поряд з ще кількома націями виявляють найнижчу громадсько-політичну активність порівняно з населенням країн традиційної демократії. Той факт, що найвищі показники більшості форм громадянських практик притаманні скандинавським країнам та іншим розвиненим країнам Західної Європи, свідчить про зв'язок економічного добробуту населення із громадянською активністю. Привертає увагу те, що серед населення України поширеніші ті громадянські практики, які пов'язані з виборчими кампаніями. Натомість протестні практики іншого характеру, зокрема економічного, суттєвого поширення не набули. При цьому суттєве зниження практик контактування з установами та організаціями є наслідком зменшення патерналістських орієнтацій.

Зіставлення усталеності та відтворюваності конфігурації стилевих ознак громадянських практик дало підстави констатувати, що такі форми, як громадсько-політичні практики та практики контактування з установами й організаціями набули характеру структурованості та диференціації і тому можуть впливати на політичну інституціоналізацію [9]. В українському суспільстві подібно до західних суспільств простежується феномен однотипності практик контактування, коли схильність брати участь у таких практиках передбачає наявність подібних ресурсів чи вправності. Однак непродуктивність застосування факторного аналізу стосовно такої форми громадянських практик, як кооперативні практики свідчить про те, що ця форма не набула характеру структуризації й диференціації. Отже, можна констатувати лише частковий вплив громадянських практик на політичну інститу-

ціоналізацію українського суспільства. Здебільшого цей вплив виявляється на індивідуальному рівні, натомість кооперативний сектор громадянського суспільства (участь у громадських чи політичних організаціях) залишається на низькому рівні розвитку.

Емпіричне дослідження чинників громадянських практик виявило загалом стабільний вплив представлених у запропонованих моделях чинників. Відтак факт відтвореності цих чинників означає правомірність застосування поняття “практика” до наявних в українському суспільстві проявів громадянської активності. Якщо взяти кожен форму громадянських практик окремо, то можна стверджувати, що громадсько-політичні практики більшою мірою зумовлені ресурсними та соціально-психологічними стимулами моделі громадянського волонтаризму, ніж структурними чинниками моделі соціальних розколів [10]. Перевірка впливу цих чинників на практики контактування з установами й організаціями загалом не виявила переважання жодного з них. Водночас виявлено, що практики контактування не зумовлюються соціально-психологічними чинниками політичного характеру [11]. Очевидно, що індивідуалізований характер цих практик, низький рівень ризиків, а відтак низький рівень “витрат” більшою мірою вимагають індивідуальних навичок спілкування та вміння донести до об’єкта звернень власну проблему, ніж психологічного налаштування на дію. Натомість динаміка чинників кооперативних практик знову ж таки виявила переважання моделі громадянського волонтаризму [12]. Після сплеску громадянської активності наприкінці 2004 р., спричиненого регіональними та геополітичними розколами, протестні практики у подальшому зумовлювалися переважно ресурсними та соціально-психологічними стимулами [13]. Таким чином, можна констатувати певне переважання впливу ресурсних та соціально-психологічних чинників на громадянські практики населення України.

Аналіз настанов суб’єктів громадянських практик в українському суспільстві засвідчив, що активні громадяни

дещо більше налаштовані на багатоманітність форм власності та поєднання ринкових і державних механізмів регуляції економіки, ніж пасивні громадяни. Водночас більшість із них вважають, що демократія є найбажанішим державним устроєм. Особливо цим вирізняються респонденти, залучені у громадсько-політичні практики, серед яких більш як половина підтримують багатопартійну систему в Україні. Серед залучених у громадсько-політичні практики також переважає підтримка прозахідного шляху розвитку, і вони більш відкриті до процесів глобалізації. Водночас висока когнітивна компетентність людей, залучених у громадянські практики, втілюється у їхній підвищеній стурбованості стосовно міжетнічної ситуації в Україні. Серед прилучених до громадянських практик спостерігається більший рівень покладання на себе відповідальності за стан справ у країні та у місці проживання. За умов соціально-економічної кризи громадянські практики сприяють формуванню оптимальних стратегій адаптації до різного роду труднощів [14]. Вищий рівень соціального самопочуття, покладання на власні сили сприяють накопиченню моральних та соціально-психологічних ресурсів, які дають переваги носіям громадянських практик для самоактуалізації людини у соціальному житті. Це виявляється у значно більших домаганнях у підприємницькій, освітньо-кваліфікаційній, матеріальній, житловій та культурній сферах. Досвід громадянських практик дає змогу їхнім носіям посідати вигідніші соціальні позиції, успішніше долати економічні негаразди.

Література

1. Резнік О. Поняття “практика” в соціології / О.Резнік // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 11. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. - С. 32–41.
2. Резнік О. Громадянські практики: поняття, структура та форми прояву / О.Резнік // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 1 (12). – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 242–255.

3. Резнік О. Застосування теорій політичної поведінки для вивчення громадянських практик / О.Резнік // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 10. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. – С. 121–132.

4. Резнік О.С. Пояснювальні можливості теоретичних підходів до вивчення чинників громадянських практик / О. Резнік // Український соціум. – 2009. – № 4 (31). – С. 150–159.

5. Резнік О. Громадянські практики в процесі політичної інституціоналізації суспільства / О.Резнік, К.Мальчевська // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 2 (13). – К. : ІС НАНУ, 2010. – С. 175–186.

6. Резнік О. Соціально-політичні передумови феномену Помаранчевої революції / О.Резнік // Політичний портрет України. – 2005. – № 33. – С. 5–14.

7. Резнік О. Громадянські практики населення України / О.Резнік // Українське суспільство 1994–2006 : соціологічний моніторинг / за ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 337–347.

8. Резнік О.С. Членство у громадських організаціях як кооперативна практика / О.С. Резнік // Український соціум. – 2009. – № 2 (29). – С. 22–33.

9. Резнік О. Політичні стилі життя за умов суспільних перетворень / О.Резнік // Стилi життя: панорама змін / за ред. М.О.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 65–98.

10. Резнік О. Стилєві ознаки громадсько-політичних практик населення України та фактори їх формування / О.Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 4. – С. 50–64.

11. Резнік О.С. Практики контактування українських громадян з установами й організаціями / О.С.Резнік // Український соціум. – 2008. – № 2. – С. 51–62.

12. Резнік О.С. Членство у громадських організаціях як кооперативна практика / О.С.Резнік // Український соціум. – 2009. – № 2 (29). – С. 22–33.

13. Резнік О. Динаміка чинників протестних практик населення України / О.Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 3. – С. 100–125.

14. Резнік О. Громадянські практики українців як ресурс життєвих домагань / О.Резнік // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 390–397.